

В. В. Хвойка та Імператорська археологічна комісія

М. Ю. Брайчевський

В. В. Хвойка — один з найвидатніших представників дореволюційної археології в нашій країні. З його ім'ям пов'язані визначні відкриття, які дозволили створити першу науково обгрунтовану концепцію історичного розвитку Середньої Наддніпрянщини від кам'яного віку до монгольської навали.

Працювати В. В. Хвойці довелося у надзвичайно важких умовах: треба було десь добувати гроші для існування, не кажучи вже про розкопки. Тогочасна археологія, не маючи державних субсидій, змушена була утримувати себе власними зусиллями.

Таким чином, В. В. Хвойці довелося шукати багатих меценатів, згодних платити за археологічні колекції. Таким меценатом для Хвойки став Богдан Ханенко — постать дуже цікава в громадському житті України кінця XIX і початку XX ст.

Нашадок давнього старшинського роду, зять відомого капіталіста й поміщика Миколи Терещенка, людина освічена, не позбавлена артистизму, Б. І. Ханенко залишив помітний слід в історії вітчизняної культури і національного відродження. Сфера його інтересів була надзвичайно широкою і різнобічною. Ділова людина, бізнесмен (він був, зокрема, головою Київського комітету торгівлі й мануфактур), Б. Ханенко активно цікавився мистецтвом і культурою. Ним зібрано чудову колекцію західно-європейського живопису (нині — Київський музей західного і східного мистецтва) і велику збірку українських старожитностей. Б. Ханенко був головою правління Товариства аматорів старовини та мистецтв і одним із засновників Київського міського музею (нині — Історичний музей УРСР у Києві).

Приватна збірка Б. І. Ханенка стала основою археологічного відділу новоствореного музею — на той час одного з найбагатших у Європі. Більшість її речей походили з розкопок В. В. Хвойки.

Б. І. Ханенко допомагав В. В. Хвойці — і матеріально, і просто своєю підтримкою впливової особи. Але багатих меценатів цікавили насамперед імпазанті виробу високої експозиційної вартості — такі, що могли прикрасити приватну кунсткамеру. А Хвойка переслідував передусім наукові цілі. Не маючи завершеної освіти, він уперто йшов дослідницьким шляхом, активно займався самоосвітою, підтримував творчий контакт з археологами (зокрема, з відомим чеським ученим Й. Пічем). Тому рано чи пізно мусило постати питання про звернення в тогочасні археологічні установи за допомогою.

Головною археологічною інституцією дореволюційної Росії вважалася Імператорська археологічна комісія у Петербурзі, підпорядкована міністерству двора. Створена ще 1859 р., вона була проголошена вищим археологічним осередком імперії в 1889 р. Серед громадських інституцій найвизначнішу роль відігравали Московське археологічне Товариство, створене графом С. Уваровим і в описуваний час очолене його дружиною, графинею П. Уваровою, та Російське археологічне товариство в Петербурзі, яке поступово втрачало своє значення перед ІАК. Аби правильно оцінити ситуацію, з якою довелося зіткнутися В. В. Хвойці, слід мати на увазі, що Археологічна комісія та Московське товариство перебували в стані глухої ворожнечі, що була виявом прадавнього суперництва двох столиць — Москви й Петербурга.

У Києві на рубежі XIX і XX ст. спеціальних археологічних установ не було. Правда, сам Київ був тим містом Російської імперії, яке ще на початку XIX ст. — першим! — стало об'єктом систематичних археологічних досліджень (роботи Максима Берлінського, Кіндрата Лохвиць-

кого, Миколи Єфімова, митрополита Євгена Болховитинова, Олексі Ставровського та ін.). У середині століття здійснення цих досліджень стало однією з прерогатив Комісії для розбору давніх актів, що працювала при Київському університеті під керівництвом генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. Але згодом ця комісія втратила інтерес до археології і зосередила свою діяльність у рамках архівної справи — надто актуальної на той час. І хоча згідно з фінансовим розпорядком мала невеликі асигнування на розкопки (429 крб. на рік), ці гроші традиційно використовувалися не за призначенням.

Археологічний музей у Києві був заснований лише 1899 р., а відкритий наприкінці 1904 р., значною мірою стараннями самого В. В. Хвойки. Університет використовував свої злиденні кошти силами власної професури. Отже, розраховувати на допомогу місцевих офіційних установ не доводилося. Залишалося шукати підтримку в Москві та Петербурзі.

З Московським товариством В. В. Хвойка налагодив нормальні творчі контакти. У 1899 р. його обрано членом-кореспондентом, а в 1914 р. — дійсним членом. Хвойка був незмінним учасником усіх археологічних з'їздів — починаючи з XI-го, який відбувся у Києві. Але, крім чисто моральної підтримки, Товариство не могло допомогти київському археологу: воно само не мало бюджетних асигнувань і діяло за рахунок приватних коштів. Єдиною надією залишався Петербург.

1898—1899 рр. були надзвичайно продуктивними в житті дослідника. У цей час, продовжуючи розкопки в Києві і поблизу Трипілля, Хвойка досліджував й інші райони, що увінчалися визначними досягненнями. Були виявлені доти невідомі пам'ятки типу Зарубинецького та Черняхівського могильників; блискучі наслідки дали розкопки Пастирського та Шаргородського городищ; цікаві матеріали були одержані при дослідженні курганів Київщини та Полтавщини.

Б. І. Ханенко в ці роки фінансував розкопки Пастирського городища (розташованого на території його маєтку) і ряду інших об'єктів. Але тих грошей, що він міг виділити, не вистачало. Дещо дав тесть Ханенка — М. Терещенко, але й це не вирішило проблеми. В одному з своїх листів В. В. Хвойка писав: коштів, відпущених Терещенком, не вистачало навіть на покриття реальних експедиційних видатків, не кажучи вже про винагородження самого дослідника¹. Необхідні були інші, додаткові джерела фінансування, які дозволили б вести наступні роботи в потрібних масштабах.

І ось у січні 1900 р. (очевидно, за порадою Б. Ханенка) дослідник наважився нарешті звернутися з листом про матеріальну допомогу до голови ІАК графа О. О. Бобринського. Так почалася тривала тяжба між київським ученим і столичною установою. Ця справа є яскравим свідченням того, в яких умовах перебувала тогочасна наука, придушена бюрократичною машиною царського врядування.

Правом проводити розкопки в Росії користувалися всі громадяни — незалежно від освіти, професійної підготовки, кваліфікації і т. д. Головною проблемою було: *де взяти гроші і як одержати дозвіл на розкопки від землевласника.*

Перша проблема була приватною справою кожного потенційного археолога. Другу доводилося вирішувати в кожному випадку окремо, залежно від конкретних обставин. Пам'ятки, розташовані на приватних землях, вважалися невід'ємною частиною тих володінь; розпоряджатися ними міг лише землевласник. Він мав право сам їх розкопувати, або передовірити цю справу іншій особі на тих чи інших умовах, або взагалі заборонити дослідження. У дійсності ж археолог змушений був платити землевласнику певну суму за право вести розкопки, а окремо — за ті речі, які будуть при цьому знайдені.

Пам'ятками на державних землях володів імператор, який передовіряв свої права Археологічній комісії. Отже, від неї залежало на-

¹ Архив ЛОИА СССР.— Ф. ИАК.— Дело 29/1900.— Лист. 1.

дати право на їх дослідження тому чи іншому громадянину, чи ні. Для проведення розкопок комісія видавала Відкритий лист, одержати який було не важко; ІАК охоче видавала дозвіл кожному претенденту,— аби він тільки не вимагав від неї грошей і подав у кінці сезону звіт та документацію, а також—весь знайдений матеріал. Усі речі, одержані внаслідок розкопок за Відкритим листом комісії, вважалися імператорською власністю і дослідник міг лише висловити побажання, до якого музею їх передати. Однак і це питання вирішувалося комісією, а іноді і царем особисто.

В. В. Хвойка, не маючи солідних фінансових можливостей, уникав розкопок на приватних землях (якщо вони не належали його меценатам), а тому залюбки брав Відкриті листи у комісії. І на початку 1900 р. він звернувся до ІАК з проханням про грошову винагороду за дослідження, проведені за її дорученням. До звернення було додано реєстр знахідок, які він пропонував передати комісії².

10 березня голова комісії граф О. О. Бобринський відповів В. В. Хвойці, що комісія не має жодних відомостей про його розкопки на державних або громадських землях—ні звітів, ні самих речей. Він обіцяв все з'ясувати під час свого приїзду до Києва³. Чи відбулася зустріч—невідомо. Втім, не підлягає сумніву, що ніякої домовленості досягнуто не було, оскільки протягом цілого 1900 р. В. В. Хвойка в комісію не писав і жодних вимог не пред'являв.

Лише в січні наступного 1901 р. В. В. Хвойка посилав комісії звіт за розкопки 1897—1900 рр. і перелік знайдених речей. Він пропонує ІАК придбати ці речі за 2500 крб. і прохає всю колекцію (йдеться про матеріали культури полів поховань) не розпорощувати, а повністю передати до Київського музею⁴.

О. О. Бобринський відповів листом, в якому дорікав В. В. Хвойці за надто стислий характер звіту і вимагав додаткових відомостей. Відносно пропозиції придбання колекції, він писав*: «Из предметов, добытых Вами путем раскопок на казенных землях, Археологическая комиссия просит доставлять ей для представления на высочайшее воззрение все вещи, кроме глиняной и стеклянной посуды, железных мечей и тех мелких предметов, для которых пересылка может представлять опасность. Эти вещи, как выкопанные на казенной земле, составляют собственность правительства, исследователю же предоставляется указать то отечественное древлехранилище, в которое он желал бы передать найденные предметы. Об этом комиссия имела честь своевременно поставить Вас в известность отношением от 3 мая 1897 г. за № 731. Условие это находится также и в § 5 правил, припечатанных при рассылаемых ею дневниках, экземпляр которых доставлен был и Вам. Что касается до возмещения расходов Ваших по раскопкам, то это составит предмет особого обсуждения комиссии после ознакомления ее с самими предметами»⁵.

Нарешті, одержавши матеріали та інші дані, ІАК (як і слід було чекати) ухвалила відмовити В. В. Хвойці в грошовій допомозі, про що О. О. Бобринський повідомив дослідника листом від 16 жовтня: «Комиссия обсудив вопрос о вознаграждении, не признала за г. Хвойко права на таковое, согласно правилам комиссии и положению запросить г. Хвойко о желании комиссии направить вещи в Киевский музей»⁶.

Таким чином, усі сподівання В. В. Хвойки пішли прахом. Він знову апелює до свого покровителя Б. І. Ханенка. 14 листопада той звертається з приватним листом до О. О. Бобринського: «В виду того, что В. В. Хвойка по неимению средств не может принести свою коллек-

² Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— 29/1900.— Лист 1—19.

³ Там же.— Лист 20.

⁴ Там же.— Лист 31.

* Тут і далі всі документи цитуються мовою оригіналу.

⁵ Там же.— Лист 95 зв.

⁶ Там же.— Лист 104.

цію в дар,— пише він,— наш же музей також по неименію средств не в состоянии уплатить ему что-либо,— возникает для нас весьма щекотливый вопрос,— как нам быть?

Полагаю, что только Вы, граф, можете смягчить приговор состоявшейся под председательством Вашего Сиятельства Императорской Археологической комиссии и удовлетворить В. В. Хвойко как в нравственном, так, хотя отчасти, и в материальном отношении, обращаясь к Вашему Сиятельству с покорнейшей просьбой оказать участие Ваше к положению бедного труженика на скудном поле археологической деятельности»⁷.

Але і це звертання не мало успіху: на листі київського мецената з'явилася власноручна негативна резолюція голови комісії. Одночасно граф, який сам вів розкопки на Смілянщині і не без підстав бачив у Хвойці небезпечного конкурента, звернувся з листом до самого Ханенка, намагаючись обгрунтувати і виправдати свою позицію⁸.

12 листопада В. В. Хвойка знову пише до О. О. Бобринського і, погоджуючися з ухвалою комісії щодо речей, знайдених на державних землях, просить заплатити за матеріали, що походять з розкопок на приватних володіннях⁹.

О. О. Бобринський відповідає з неприхованим сарказмом: «До сих пор Вы писали, что все вещи найдены на казенных землях,— читаемо в його листі від 14 січня 1902 р.,— теперь же на частных. Если, таким образом в Ваших отчетах комиссии есть ошибки, то соблаговолите исправить их и указать комиссии, какие именно предметы были найдены Вами на землях частных собственников»¹⁰.

В. В. Хвойка, здивований такою заявою, роз'яснює: він вважав за обов'язок прислати в ІАК всі звіти і всі матеріали розкопок, здійснених на підставі її Відкритих листів,— незалежно від того, на чийх ґрунтах вони велися. На державних землях досліджувались тільки пам'ятки в Шарках (мається на увазі городище Шаргород), а на громадських — у Мирівці та Ромашках. Решта речей походить з розкопок на приватних землях. Таким чином, з надісланих у комісію реєстрів слід вилучити названі вище пункти¹¹. Але О. О. Бобринський вимагає додаткових відомостей, що важко оцінити інакше, як знущання. Він повертає В. В. Хвойці реєстри і просить проставити проти кожного номера помітку, де та або інша річ знайдена¹². Хвойка виконує і цю вимогу¹³.

19 лютого голова комісії зажадав від В. В. Хвойки прізвища та адреси тих приватних власників, на чийх садибах провадилися розкопки¹⁴. Хвойка посилає в комісію відомості про землевласників з сс. Черняхова, Зарубинець, Оситняжки, Вовківець. Але в ряді випадків він не пам'ятає імен: Вітачівське городище, наприклад, належить двом братам, прізвище яких забув. В Аксютинцях розкопки велися на землі, придбаній селянами у поміщика Терновця. У Павлиниці — на садибі якогось козака, чие ім'я також забуто. З гіркотою дослідник додає, що не передбачивши подібної потреби, він не робив необхідних нотаток, і пропонує надіслати їх додатково; але для цього слід почекати відкриття навігації вздовж Дніпра¹⁵.

Одержавши повідомлення В. Хвойки, О. О. Бобринський 19 березня надсилає в канцелярію Київського і Полтавського губернаторів запит на підтвердження поданих дослідником відомостей¹⁶. Знущальний характер цієї акції стає цілком ясным, коли врахувати, що негативна від-

⁷ Там же.— Лист 106 зв., 107.

⁸ Там же.— Лист 108.

⁹ Там же.— Лист 110.

¹⁰ Там же.— Лист 111.

¹¹ Там же.— Лист 112.

¹² Там же.— Лист 118.

¹³ Там же.— Лист 114—118.

¹⁴ Там же.— Лист 119.

¹⁵ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 99/1901.— Лист 9, 10.

¹⁶ Там же.— Лист 48, 49.

повідь дослідника з приводу його клопотання буде надіслана йому ще до того, як надійде відповідь на запит до київської канцелярії¹⁷. Таким чином, питання про грошову винагороду за представлені Хвойкою колекції було вирішене заздалегідь. 31 травня 1902 р. одержано відповідь з Полтави; всі дані В. В. Хвойки підтверджуються¹⁸. Повідомлення з Києва затрималося і надійшло тільки 11 жовтня. Київський генерал-губернатор пише, що землі Пантелея Ведмеда, Омеляна Лелеки та Кузьми Вишенського з с. Черняхів Васильківського повіту, а також територія Вітачівського городища перебувають справді у приватному володінні, але ще не викуплені у громади¹⁹.

Одержавши цю відповідь, О. О. Бобринський загрожував віддати В. В. Хвойку під суд за те, що намагався обдурити урядову інституцію. Але згодом дав себе заспокоїти. Адже ніхто інший, як він, власноруч писав у листі від 4 січня 1902 р., що общинна земля, коли вона поділена на подвірні ділянки, а общинне землекористування відсутнє, вважається приватним землеволодінням²⁰.

Граф приймає рішення: В. В. Хвойка не буде притягнений до кримінальної відповідальності, але й розраховувати на підтримку ІАК йому не доводиться. Ще до одержання довідки з київської губернської канцелярії йому повідомлено 14 жовтня: він може забрати свої знахідки і роботи з ними, що завгодно, — комісія відмовляється їх купувати²¹.

Але 29 листопада навздогін летить ще одна реляція: землі Пантелея Ведмеда, Омеляна Лелеки та Кузьми Вишенського, а також Вітачівського городища, «согласно отношения Киевского губернатора от 11 октября 1902 г. за 16.823, крестьянами еще не выкуплены. Поэтому находки на этих землях, как общественных, возвращению не подлежат»²².

Отже, тяжба закінчена. Київський археолог може розраховувати лише на місцеві ресурси. Але до цього додається ще один жорстокий удар. Навесні 1902 р. у відповідь на прохання видати Відкритий лист голова ІАК пише: «Обсудив Ваши письма от 29 января, 3 марта с. г. Императорская Археологическая комиссия имеет честь уведомить Вас, что она в затруднении выдать Вам открытый лист на 1902 г. на право производства раскопок в виду того, что из представленных Вами сведений о предыдущих Ваших раскопках усматриваем, что Вы ведете раскопки преимущественно на землях частных, на каковой предмет в открытых листах Императорской Археологической комиссии не имеется надобности»²³.

Цим рішенням В. В. Хвойка позбавлявся права проводити розкопки на державних та громадських землях; віднині він міг мати справу лише з приватними землевласниками, потрапивши у повну залежність від їхньої примхи. Більш жорстокого удару важко було уявити: ясновельможний граф вийшов повним переможцем у змаганні з київським археологом.

Але В. В. Хвойка не склав руки. Він продовжує дослідження в Ромашках і Черняхіві, Пастирського городища, ставить контрольні розкопки на Мотронинському городищі, досліджує кургани на Лівобережжі та в Надросянщині, продовжує вивчення трипільської культури. Поступово його інтереси зосереджуються на пам'ятках Київської Русі. Тут дослідникові довелося ще раз зіткнутися з ІАК і відчутти всю вагу її бюрократичної руки. Сталося це у зв'язку з дослідженнями в Києві.

В. В. Хвойка в 1907 р. розпочав систематичні дослідження на території Київського дитинця, розраховуючи, що найдавніший центр

¹⁷ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 29/1900.— Лист 122, 123.

¹⁸ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 99/1901.— Лист 51.

¹⁹ Там же.— Лист 56.

²⁰ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 29/1900.— Лист 111.

²¹ Там же.— Лист 125.

²² Там же.— Лист 127.

²³ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 99/1901.— Лист 50.

«Матері городам руським» мусить дати виняткові матеріали. Ці сподівання виявилися цілком обгрунтованими.

Розкопки були зосереджені на приватних садибах і це дещо ускладнювало ситуацію. Головною ареною пошуків стала садиба лікаря М. Петровського (нині більша її частина належить Історичному музею УРСР). Територія ділянки була зайнята фруктовим садом і власник дозволив В. В. Хвойці копати з категоричною умовою не губити дерева. Але незважаючи на це, дослідження мали надзвичайні наслідки. Було виявлено рештки монументальних споруд — князівського палацу, міських будинків, ремісничих майстерень, язичеського капища; знайдено безліч найрізноманітніших предметів домонгольського часу, в тому числі — чимало унікальних.

Враження від цих розкопок було тим більше, що раніше в Росії ніхто серйозним дослідженням давньоруських міст не займався (головним об'єктом археологічних пошуків були кургани). Тепер з'ясувалося, що вітчизняна старовина здатна давати матеріали, не менш ефектні, ніж руїни античних міст. Говорили про відкриття київського форуму, про початок нової ери у розвитку вітчизняної археології і т. ін.

Так, ознайомившись з матеріалами, здобутими В. В. Хвойкою в Києві, академік М. П. Кондаков — відомий візантиніст та історик мистецтва — через Академію наук звернувся 30 грудня з листом до Міністерства внутрішніх справ (на ім'я О. А. Століпіна). Він просив асигнувати на наступні дослідження 4 тис. крб. Відповідно до його проєкту ці гроші мали надійти в розпорядження Відділу російської мови та словесності Імператорської Академії наук. Здійснення розкопок пропонувалося доручити спеціальній комісії при Київському міському музеї, підпорядкувавши її в науковому відношенні ВРМС (ОРЯС). На цьому поданні «Его императорское величество собственноручно начертать изволил: «Нахожу нужным помочь; требуется всего 4000 руб. в год»²⁴.

Одночасно М. П. Кондаков подав доповідню записку, в якій виклав розгорнуту програму археологічних досліджень у Києві. Відповідно до цього плану об'єктами вивчення намічались: садиба Десятинної церкви, вільні місця на садибі Трисвятительської церкви, подвір'я Софійського собору та Михайлівського монастиря, не забудовані території на Флорівській (Замковій) горі, у Вишгороді, Білгороді, Безрадицах, Трипіллі, Вітачіві²⁵.

Виступ М. П. Кондакова викликав негайну реакцію керівництва ІАК, яке доти не виявляло жодного інтересу до староруської давнини. О. О. Бобринський негайно заявив протест проти запропонованого проєкту і, посилаючися на «Высочайшее повеление» від 11 березня 1889 р., зажадав, щоб заплановані дослідження були доручені його інституції.

Одночасно О. О. Бобринський категорично заперечував передачу виявлених у ході розкопок речей до Київського музею; він твердив, що подібна пропозиція «вводит в организацию археологического исследования своего рода автономию (! — М. Б.) *», так как по его (М. П. Кондакова — М. Б.) проекту все древности, могущие быть найденными в Киеве, должны оставаться безусловно в Киевском Городском музее, между тем, как по упомянутому Высочайшему повелению 11 марта 1889 г. должны поступать в Императорский Эрмитаж наиболее значительные предметы. Исключительное обогащение Киевского Городского музея находками из раскопок, на производство которых акад. Кондаков предполагает получить средства из Государственного Казначейства, создало бы для этого провинциального музея особо привилегированное положение в ущерб главному музею Государства — Императорскому Эрмитажу»²⁶.

Тут навіть діячі ІАК зрозуміли, що їхній голова вхопив через край.

²⁴ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908.—I.— Лист 2.

²⁵ Там же.— Лист 3—5.

* Нагадаємо: відбувалося це на початку 1908 р., після придушення революції 1905—1907 рр., що супроводжувалася піднесенням національно-визвольного руху.

²⁶ Там же.— Лист 8.

З'явився новий текст, більш обтічний: «причем наиболее замечательные предметы должны поступать в Императорский Эрмитаж. Лишать Эрмитаж права по отношению к раскопкам, производимым на средства Государственного Казначейства едва ли желательно»²⁷.

Протест О. О. Бобринського містив спробу кинути тінь на розкопки 1907 р.; робилося все, щоб відсторонити В. В. Хвойку від розпочатої ним справи, хоча й лицемірно застерігалось: «К содействию в производстве работ и в организации надзора за случайными находками в Киеве могли быть привлечены и местные киевские археологи»²⁸.

Тоді професор Одеського університету І. А. Лінниченко звернувся з листом до самого Миколи II, в якому просив підтримати дослідження В. В. Хвойки. Цей лист Б. І. Ханенко мав передати імператору особисто під час аудієнції 19 березня 1908 р., але він так і не досяг адресата.

Тим часом кляуза О. О. Бобринського робила свою справу; конфлікт (як і слід було чекати) був вирішений на користь ІАК. 2 лютого 1908 р. міністерство двору повідомило комісію, що проведення розкопок доручається їй, для чого асигнується щорічно 2000 крб.²⁹

Голова ІАК негайно пише листа київському генерал-губернатору з вимогою «оградить от раскопок кем бы то ни было» район Десятинної церкви³⁰. Одночасно ІАК прагне накласти лапу на кошти, які мала для археологічних досліджень Київська комісія для розбору давніх актів. Довкола цього питання виникла гостра перепалка³¹. Археографічна комісія, яка давно вже не вела ніяких розкопок, погодилася витрачати щорічно 429 крб. на розкопки, але за умови, що ці дослідження будуть вестися її членами в контакт з ІАК. Передати ж свої кошти в розпорядження О. О. Бобринського вона категорично відмовилася. Остаточо суперечку розв'язувало міністерство внутрішніх справ і вирішило її на користь київських архівістів. Це рішення було спущено в ІАК листом департаменту загальних справ міністерства від 22 липня 1908 р.³² На той час розкопки в Києві йшли вже повним ходом.

Тим часом рішення доручити дослідження «Матері городам русским» ІАК викликало великий резонанс серед широкої громадськості. У пресі (особливо київській) почали з'являтися протести проти ухвали, яка кваліфікувалася, як чергова несправедливість. Участь у цій кампанії взяли газети різних напрямків, у тому числі й найконсервативніші — аж до Шульгинського «Киевлянина» включно.

Археологічна комісія опинилася у досить складному становищі: громадська думка була проти неї. У цих умовах на карту ставилося дуже багато. Виграш або програш залежав від результатів першого сезону розкопок. Головним козирем комісії було протиставлення своїх високоосвічених членів «дилетанту без диплома» В. В. Хвойці. Але якби наслідки досліджень виявилися б блідими порівняно з Хвойчиними, то аргумент про перетворився б на аргумент contra: скандал був би тим більшим, чим ширшими були обіцянки.

Одним з способів, застосованих ІАК, була поступова, але уперта тенденція дискредитувати дослідження В. В. Хвойки, притупити враження, яке вони справили на наукову громадськість. Ще в поданні від 28 лютого О. О. Бобринський засудив розкопки київського археолога. Тепер нападки відновилися з новою силою. В. В. Хвойку називали «любителем-археологом» без всякої научної підготовки»³³. У кампанію були втягнуті (поза їхню волю) київські професори С. Т. Голубев та М. І. Петров, які свого часу висловили деякі сумніви з приводу окремих висновків В. В. Хвойки.

Так, професор Київської духовної академії М. Петров вважав, що

²⁷ Там же.— Лист 8 зв.

²⁸ Там же.— Лист 12.

²⁹ Там же.— Лист 20.

³⁰ Там же.— Лист 25.

³¹ Там же.— Лист 17, 21, 22, 28, 53, 54.

³² Там же.— Лист 53, 54.

³³ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—III.— Лист 80 зв.

про наукову вартість досліджень Хвойки повною мірою говорити ще передчасно. На його думку, висновок, що «открытые остатки древних построек представляют собою остатки дворца св. Ольги, Святослава и св. Владимира, является преждевременным и очень смелым». Сам Петров вважав, що «великокняжеский дворец находился вне усадьбы Петровского, ближе к Андреевской церкви, на месте нынешней усадьбы Дузинкевича, но вообще этот вопрос остается совершенно открытым в науке»³⁴. Аналогічні зауваження висловлював і С. Т. Голубев. Зокрема залишки язичницького капища, виявлені розкопками Хвойки, він (без всяких на те підстав) вважав «залишками льохів XVII ст.» (!)³⁵.

Нині справедливості висновків дослідника визнана наукою. Рештки палацу дійсно належать до X ст., язичницьке капище теж було культовою спорудою давніх часів (сучасні дослідники датують його VIII—IX ст.)³⁶. Але в ті часи критичні зауваження М. І. Петрова та С. Т. Голубева були використані як остаточний присуд. «По мнению проф. Петрова,— писалось в документах, що виходили з надр ІАК,— значение раскопок (В. В. Хвойки.— М. Б.) несколько преувеличено»³⁷. Висновки Хвойки та Лінниченка, писав О. О. Бобринський, «подверглись сильной (виділено мною — М. Б.) критике со стороны знатока киевской старины, профессора Киевской духовной академии Голубева... Должно отметить также отрицательное отношение к заключениям г. Хвойка и Линниченко со стороны профессора Н. И. Петрова, тоже выдающегося знатока топографии и древностей г. Киева»³⁸.

Наведені цитати демонструють, яким способом «поглиблювалися» та перетлумачувалися зауваження обох професорів, висловлені мимохідь без належної фахової перевірки критикованих положень. Всупереч дійсності О. О. Бобринський твердив, що І. А. Лінниченку «выступавшему с докладом по этому вопросу на Археологическом съезде в Чернигове ...не удалось убедить специалистов дела в безусловно выдающемся значении произведенных на усадьбе Петровского исследований»³⁹ і т. д.

Таким чином, голова ІАК використав наукову полеміку, яка була викликана видатним відкриттям, щоб довести низький (нібито) науковий рівень розкопок В. Хвойки, всіляко підкреслюючи, що наслідки тих досліджень спочатку були (нібито) неправильно оцінені.

Але головною проблемою залишалися розкопки самої комісії та їх очікувані досягнення. Комісія мусила продемонструвати всьому світу — наочно і переконливо — перевагу своїх «учених метрів» перед «дилетантом» В. В. Хвойкою. А зробити це було не так просто. І не тільки тому, що археологічні прогнози — річ складна і темна (адже крізь землю не побачиш, що і де залягає). Проблема ускладнювалася тим, що серед високовчених членів ІАК не виявилось фахівців з давньоруської археології — ситуація просто скандальна для головної археологічної установи Росії, що претендувала на роль лідера слов'янських країн. Заперечуючи докори київського журналіста А. Савенка, який твердив, що ІАК зовсім не займається вивченням вітчизняної старовини, О. О. Бобринський не знайшов нічого кращого і переконливого, ніж послатися на розкопки... Херсонеса Таврійського, «ибо кому не известна та огромная роль, которую играл Херсонес Таврический в истории русской православной культуры?»⁴⁰ За цих умов ніхто з членів комісії не виявляв бажання очолити київську експедицію, не ризикуючи постави-

³⁴ Там же.— Лист 80 зв., 81.

³⁵ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—II.— Лист 124.

³⁶ Каргер М. К. Древний Киев.— М.—Л., 1958.— Т. 1.— С. 105—112; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К., 1970.— С. 48, 49; Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського дитинця // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 186.

³⁷ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908.— Лист 80 зв.

³⁸ Там же.— Лист 124.

³⁹ Там же.— Лист 123 зв.

⁴⁰ «Киевлянин».— № 156 від 6 червня 1908 р.

ти під удар своє наукове реноме. Однак справа зайшла надто далеко, відступати не можна, і так чи інакше доводилося приймати якесь рішення.

8 травня 1908 р. був виписаний Відкритий лист⁴¹. Розкопки доручалися Д. В. Мілеєву — інженеру-архітектору без спеціальної археологічної підготовки. А для того, щоб попередити можливі докори, чим цей інженер, що не мав жодного польового досвіду, кращий за «дилетанта» В. В. Хвойку, відомого своїми блискучими археологічними відкриттями, верховним керівником був призначений Б. В. Фармаковський — видатний фахівець з вивчення античних старожитностей, незмінний начальник Ольвійської експедиції. Він неохоче їхав до Києва і, мабуть, з самого початку не думав надовго тут затримуватися. Але він не міг не рахуватися з тим, що на випадок провалу вся відповідальність ляже на нього.

У Києві прибулих чекала напружена обстановка, про яку деяке уявлення дає стаття А. Савенка, надрукована в «Киевлянині». Як уже відзначалося, автор і перед тим докоряв ІАК за нехтування вітчизняною старовиною. «Поразительно, до чего мы увлечены иноземщиной и полны презрения ко всему родному,— писав він.— Даже в области изучения старины мы не изменили этому нашему пороку. Наша археологическая комиссия, на обязанности которой лежит изучение и охранение памятников старины, усердно занимается какой угодно стариной, только не русской. В течение ряда лет названная комиссия затратила много усилий, трудов и средств на исследование памятников древнегреческих колоний на северном побережье Черного моря... А вот об археологическом исследовании территории древнего Киева только теперь вспомнили. Древний Херсонес Таврический из-под земли отрыли, а древний Киев и до сих пор пребывает под землей»⁴².

Далі перепало персонально Б. В. Фармаковському: «Исследование древнего Киева решено. Но вот странно: первая очередь работ, быть может наиболее серьезных, поручена члену археологической комиссии г. Фармаковскому. Но разве г. Фармаковский занимался изучением древностей г. Киева? Разве он имеет подготовку, необходимую для успешного производства порученных ему работ? Разве он знает историю Киева и историю тех храмов, в усадьбах которых он будет производить раскопки? Г. Фармаковский — крупная величина в археологии, но не в русской археологии и в частности не в археологии г. Киева. Свое имя г. Фармаковский, если не ошибаюсь, составил исследованиями византийских древностей на Ближнем Востоке, в бытность секретарем русского археологического института в Константинополе. Но в Киеве он никогда не работал. И его прежние познания здесь мало найдут применения. Или, может быть, г. Фармаковский состоит «штатным» исследователем древностей при археологической комиссии?»

И неужели в Киеве не нашлось археологов и историков, которым можно было бы поручить сложное и трудное дело исследования территории древнего Киева, и которые вложили бы в это дело и свои знания, и свой опыт, и — самое главное — свою любовь?»⁴³.

Таким чином, міська громадськість дивилася на розкопки ІАК дуже насторожено, і не відчуті цього Б. В. Фармаковський, звичайно, не міг. Про це яскраво свідчить його лист до В. В. Латишева від 7 липня 1908 р. Учений ремствує, що в Києві всі настроєні проти комісії, що І. Лінниченко загрожує «начать против комиссии кампанию в печати, потому что, по его мнению, деятельность комиссии направлена во вред для киевской археологии», що В. В. Хвойка «высказывает знаки сочувствия, но кажется, в то же время интригует»⁴⁴. Єдина втіха: «власти и духовенство всецело наши»⁴⁵.

⁴¹ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—I.— Лист 42, 43.

⁴² «Киевлянин».— № 150 від 31 травня 1908 р.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—I.— Лист 55 зв., 56 зв.

⁴⁵ Там же.— Лист 56.

У цій ситуації Б. В. Фармаковський витримав недовго і, кинувши непотрібну і нецікаву для нього київську справу, вирішив повернутися до Ольвії. І справді, наукові інтереси цього дослідника лежали надто далеко від середньовічної Русі, а давньослов'янська археологія була для нього «чужою територією», на якій він почував себе надто незатишно. Цитований лист, написаний перед від'їздом ученого з Києва, є справжній «крик душі»: «Еду в Ольвию с радостью после пребывания в Киеве, где все настроены против комиссии»⁴⁶.

Дізнавшись про обстановку, що склалася в Києві, О. О. Бобринський зробив спробу втрутитись. Він написав листи редакторам київських газет і особисто І. А. Лінниченку, якого просив при виступах у пресі «бути осторожним»⁴⁷. Але це втручання не могло розрядити напруженість, через що становище Д. В. Мілеєва, який продовжував розкопки після від'їзду Б. В. Фармаковського, було нелегким.

Розкопки В. В. Хвойки в Києві, як відзначалось, зосереджувалися на приватних садибах, тоді ж як ІАК не могла на них копати, зокрема й на ділянці Петровського. Тому Б. В. Фармаковський та Д. В. Мілеєв обрали об'єктом досліджень садибу Десятинної церкви, безпосередньо прилеглу до володінь Петровського.

Пізніше петербурзька експедиція розширила сферу своєї діяльності на ряд інших ділянок Старого міста («Город Володимира» та «Город Ярослава»), але знову таки на території громадських або державних володінь (садиба Селянського банку, подвір'я Софійського собору, садиба Київського земства та ін.). А паралельно роботам комісії, на тій же садибі Петровського протягом 1908 р. продовжував свої розкопки В. В. Хвойка. Фінансував його, як і раніше, Б. І. Ханенко. Виникло своєрідне змагання між київським археологом та співробітниками Археологічної комісії.

Дослідження В. В. Хвойки знову виявилися успішними. Становище комісії було ускладнене тими спробами зганьбити свого конкурента, які так необережно застосував її голова. Культурний шар часів Київської Русі надто відрізнявся за своїм характером від того, до чого звикли Б. В. Фармаковський та його співробітники. Виявити і розчистити кам'яні кладки, що визначали археологічну ситуацію в Ольвії та інших античних центрах, порівняно легше; значно важче досліджувати рештки дерев'яних та фахверкових будівель, якими був забудований стародавній Київ. Для цього були потрібні спеціальна методика і особливий досвід, яким не володіли керівники петербурзької експедиції. А діяти їм доводилося безпрограшно: жодних промахів не можна було припустити.

Тому Б. В. Фармаковський та Д. В. Мілеєв обрали найбільш спокійний шлях. Вони зосередили головні зусилля на розкритті фундаментів Десятинної церкви. Шукати ці фундаменти не довелося, бо над одним з кутів стародавньої споруди височіла нова церква, споруджена на початку XIX ст. Це, правда, не обіцяло особливих сенсацій, але одержання позитивних наслідків було забезпечене. І надалі об'єктом досліджень ІАК в Києві були переважно пам'ятки двох категорій: рештки кам'яних будівель, які неважко було розчистити від нашарувань, і поховання, методика розкопок яких була розроблена досить ґрунтовно.

Тим часом наприкінці 1908 р. в Чернігові зібрався XIV Археологічний з'їзд, робота якого збіглася із святкуванням тисячоліття міста. На з'їзді були представлені наслідки дворічних розкопок В. В. Хвойки в Києві, а учасникам з'їзду були продемонстровані самі розкопки. Через хворобу В. В. Хвойки його доповідь була прочитана І. А. Лінниченком. З'їзд стоячи аплодував відсутньому досліднику; його повідомлення було прийнято як нова сторінка в давньоруській археології. І. А. Лінниченко запропонував з'їзду прийняти резолюцію з трьох пунк-

⁴⁶ Там же.— Лист 55 зв.

⁴⁷ Там же.— Лист 63, 64.

тів: а) висловити В. В. Хвойці подяку за його дослідження; б) звернутися до уряду з клопотанням щодо придбання садиби Петровського в казну; в) доручити В. В. Хвойці керівництво наступними розкопками на цій території⁴⁸.

Ця пропозиція була підтримана головою Московського археологічного товариства графинею П. Уваровою, яка «в виду незвичайної важности находок В. В. Хвойко, предложила от имени Съезда выразить глубочайшую благодарность В. В. Хвойке за его неутомимые труды и вместе с тем ходатайствовать перед Его Императорским Величеством Государем Императором о приобретении усадьбы г. Петровского Правительством и об оставлении В. В. Хвойко во главе этих раскопок»⁴⁹.

З'їзд одностайно прийняв дану пропозицію. У резолюціях знаходимо таку постанову: «а) Ходатайствовать перед Его Императорским Величеством Государем Императором о приобретении за счет Правительства усадьбы доктора Петровского в Киеве, где были найдены остатки старины великокняжеской эпохи величайшей важности.

б) В случае удовлетворения этого ходатайства, просить Его Императорское Величество дальнейшее исследование этой местности поручить именно В. В. Хвойко, так много и удачно поработавшему в усадьбе»⁵⁰. Ця резолюція, до речі, дає можливість належним чином оцінити згадане вище твердження О. О. Бобринського про те, що на XIV з'їзді І. Лінниченку «не удалось убедить специалистов дела в безусловном выдающемся значении произведенных на усадьбе Петровского исследований»⁵¹.

Клопотання з'їзду у вигляді законопроекту було внесено на розгляд Державної Думи. Але рухалася справа дуже повільно: діяв погано змашений бюрократичний апарат імперії.

31 жовтня 1911 р. 65 членів Думи (серед них — О. О. Бобринський) подали «законодавче передбачення»⁵². Реалізація задуму потребувала 300 000 крб. (так була оцінена садиба: в Києві тоді мав місце так званий «другий будівельний бум» і ціни на землю різко підскочили). А міністерство фінансів не поспішало розв'язати гаманець. У листі міністра фінансів Н. В. Плеве, написаному не без впливу ІАК, твердилося, що наслідки розкопок В. В. Хвойки «несколько преувеличены», і що їм ще зарано «придавать громадное культурно-историческое значение»⁵³. У такому ж дусі висловилося Управління Київської казенної палати. Воно твердило, що садиба Петровського не варта тієї суми, яку за неї просять⁵⁴. З цього питання виникла тривала і нудна переписка.

28 грудня 1912 р. О. О. Бобринський, як голова ІАК, звернувся до міністра внутрішніх справ В. М. Коковцова з листом, в якому відмовився від свого підпису під проектом 65 членів Думи, мотивуючи це тим, що «представленный г. Хвойко в ИАК отчет об его раскопках в Киеве не дает возможности прийти к положительным и бесспорным выводам о значении усадьбы Петровского»⁵⁵. Він посилається на негативні (нібито) висновки XIV Археологічного з'їзду, а також на думку М. І. Петрова та С. Т. Голубева, яка нам уже відома⁵⁶. Цим листом сама ідея щодо придбання садиби Петровського в казну бралася під сумнів, хоча за інерцією бюрократична вовтузня ще продовжувалася.

29 квітня 1913 р. було подано нове «законодавче передбачення» придбати не саму садибу, а право розкопок на ній. Цей документ був підписаний 77 членами Думи, в тому числі О. О. Бобринським⁵⁷.

⁴⁸ Труды XIV АС.— М., 1911.— Т. III (протоколи).— С. 68.

⁴⁹ Там же.— С. 69.

⁵⁰ Там же.— С. 136.

⁵¹ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—III.— Лист 123.

⁵² Там же.— Лист 69—72.

⁵³ Там же.— Лист 80 зв.

⁵⁴ Там же.— Лист 75—78.

⁵⁵ Там же.— Лист 123 зв.

⁵⁶ Там же.— Лист 123 зв., 124.

⁵⁷ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—IV.— Лист 64, 65.

У зв'язку з цим виникло нове листування між міністерством фінансів і міністерством внутрішніх справ. В. М. Коковцов (на той час вже голова Ради міністрів) звернувся до Бобринського з проханням висловити свою думку. Той знову всупереч власному підпису дає негативну відповідь⁵⁸. Нарешті 4 липня 1913 р. Археологічну комісією повідомлено, що Рада міністрів ухвалила негативне рішення щодо садиби Петровського. Так завершилася ця дивовижна епопея, яка тяглася майже п'ять років і так яскраво відобразила становище археологічної науки в царській Росії.

Літо 1908 р. було останнім сезоном для Хвойки в Києві: не бачачи можливості змагатися з всезільною комісією, з підірваним здоров'ям, він припинив боротьбу і перебазувався до Білгородки. ІАК здихалася небезпечного суперника й конкурента. Між тим, перший же сезон показав, що розкопки в Києві є досить важкими й проблематичними. У 1908 р. Д. В. Мілеєв писав, що шари часів Київської Русі на садибі Петровського були знищені ще в XVIII ст. і висловив думку, що варто обмежитися придбанням лише права на розкопки. Через чотири роки цього листа знову переглянуто і на ньому 12 листопада 1912 р. з'явилась резолюція О. О. Бобринського: «Сообщить, что комиссия присоединяется к этому заключению»⁶⁰. Це, між іншим, відбулося до подання 77 у Думу від 29 квітня 1913 р. Зупинити розкопки на Київському дитинці ІАК, звичайно, вважала незручним. Але наступне розгортання подій явно йшло під укіс — О. О. Бобринський скористався першою ж нагодою, аби поховати задум остаточно.

Подальша доля Київської експедиції ІАК була не дуже веселою. Виживши В. В. Хвойку з Києва, вона поступово втратила масштаби та цілеспрямованість. У 1914 р. Д. В. Мілеєв, який залишався єдиним керівником робіт, трагічно загинув під час епідемії. Світова війна, що почалася того ж року, взагалі припинила археологічні дослідження. Матеріали розкопок, вивезені до Петербургу, було звалено в льохах комісії і до самої революції їх навіть не розпаковували. Документація розкопок десь загинула, результатами проведених досліджень ніхто не цікавився. М. К. Каргер, що звернувся було до матеріалів експедиції в 1938—39 рр., міг лише констатувати їх повну загибель для науки⁶¹.

Таким був апофеоз цієї скандальної історії, так характерної для дореволюційної російської науки.

Одержано 15.09.88

⁵⁸ Там же.— Лист 71, 72.

⁵⁹ Там же.— Лист 90.

⁶⁰ Архив ЛОИА АН СССР.— Ф. ИАК.— Дело 30/1908—III.— Лист 84, 85.

⁶¹ Каргер М. К. Указ. соч.— С. 57.